

‘Ο Γρηγόριος Παλαμᾶς καὶ ἡ Δύση*

ETTORE PERRELLA**

‘Ο Γρηγόριος Παλαμᾶς εἶναι ἴσως ἓνας ἀπὸ τοὺς λίγους μεγάλους στοχαστὲς τοῦ παρελθόντος, τοῦ ὁποῖου τὸ ἔργο στὴ Δύση εἶναι ἀκόμη κατὰ μεγάλο μέρος ὄχι μόνον ἄγνωστο ἀλλὰ καὶ παρερμηνευμένο, καὶ τοῦτο ἐξαιτίας διαφόρων λόγων, ὀρισμένοι ἐκ τῶν ὁποῖων εἶναι τυχαῖοι¹, ἐνῶ ἄλλοι, ἀναμφίβολα, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, ὀφείλονται σὲ παλαιᾶς προκαταλήψεις τῆς δυτικῆς παιδείας μας.

‘Ο Γρηγόριος Παλαμᾶς ἔζησε μεταξὺ Κωνσταντινουπόλεως καὶ Θεσσαλονίκης στὸ πρῶτο ἡμισυ τοῦ 14ου αἰ. σὲ μία δύσκολη ἱστορική περίοδο. Ἐνεπλάκη στὰ πολιτικὰ γεγονότα τῆς ἐποχῆς του, κυρίως ἐπειδὴ ἦταν ὁ σημαντικότερος θεωρητικὸς καὶ ἐκφραστὴς τῆς πρὸ ἀκριβοῦς τάσεως τῆς ὀρθόδοξης παράδοσης, σὲ ἀνοικτὴ ἀντιπαράθεση μὲ τὴν δυτικίζουσα. Συνεπῶς, ὁ Γρηγόριος

** ‘Ο Ettore Perrella εἶναι Δρ. Φιλοσοφίας, Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Γραμματείας καὶ Ψυχολογίας.

* Ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν Εἰσαγωγή τοῦ Ettore Perrella στὴν τρίτομη ἔκδοση τῶν Ἔργων τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ στὴν ἰταλικὴ γλῶσσα. Βλ. *Gregorio Palamas, Atto e luce divina, Scritti filosofici e teologici*, A cura de Ettore Perrella, Testo Greco a fronte, Bompiani, Milano 2003, σσ. VII-XV. Τὴν μετάφραση τοῦ ἀποσπάσματος ἀπὸ τὰ ἰταλικά ἔκανε ὁ Μελῆς Μελετιάδης.

1. Ἡ ἔκδοση τῶν ἔργων του, τὴν ὁποία στὸ τέλος τοῦ 18ου αἰῶνος εἶχε ἐπιμεληθεῖ ὁ Νικόδημος ὁ Ἄγιορείτης, ὁ ἐπιμελητὴς τῆς Φιλοκαλίας, στὴν ὁποία περιέχονται ὀρισμένα σημαντικὰ κείμενα τοῦ Παλαμᾶ, δὲν κατέστη δυνατὴ, ἐπειδὴ τὸ τυπογραφεῖο πού εἶχε ἀναλάβει τὴν σχετικὴ ἐργασία ἔκλεισε γιὰ πολιτικούς λόγους (βλ. A. RIGO, *Nicodemo I' Agiorita, la «Filocalia» e Gregorio Palamas*, in AA.VV. *Nicodemo I' Agiorita e la «Filocalia»*, Qiqiaion, Bose 2001, σσ. 151-64). Τὴν μοναδικὴ πλήρη κριτικὴ ἔκδοση τῶν ἔργων τοῦ Παλαμᾶ ἐπιμελήθηκε ὁ Παναγιώτης Χρήστου, ἡ ὁποία ἐξεδόθη ἀπὸ τὸ 1962 καὶ ἐξῆς (ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, *Συγγράμματα*, Θεσσαλονίκη, 1962-1992). Ὡστόσο, ὁ ἔκτος τόμος πού θὰ ἔπρεπε νὰ περιέχει τὶς Ὀμιλίαι, δὲν ἐκδόθηκε ποτέ, ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ ἐπιμελητῆ τῆς σειρᾶς. Ὑπάρχει πάντως στὰ ἑλληνικά μία ἄλλη ἔκδοση τοῦ Π. Χρήστου, αὐτὴ τὴν φορὰ πλήρης, ἂν καὶ ὄχι ἀπόλυτα ἔγκυρη, συνοδευόμενη ἀπὸ τὴν νεοελληνικὴ τῆς ἔκδοσής, πού μπορεῖ νὰ ἀναπληρώσει τὸ κενό (ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, *Ἔργα*, ΕΠΕ, Θεσσαλονίκη 1981-6, 11 τόμοι στοὺς ὁποίους προστέθηκε σὲ ἕναν ἰδιαίτερο τόμο *Ὁ Βίος τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ*, τοῦ πατριάρχη Φιλοθέου Κόκκινου). Οἱ ὀμιλίαι του, ἄλλωστε, εἶχαν δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὸν Migne στὴν *Patrologia Graeca*, τόμ. 151.

Παλαμᾶς συνετέλεσε σὸ ὅτι ἡ ὀρθόδοξη θεολογία παρέμεινε ἀλώβητη σὲ ὅλη τὴν διάρκειά της ἐπόμενης μεγάλης περιόδου, τὴν ὁποία οἱ Ἕλληνες ὀνομάζουν Τουρκοκρατία. Βέβαια αὐτὸ δὲν βοήθησε τὴν φήμη του στὴ Δύση, ὅπου ἐπὶ αἰῶνες ἐθεωρεῖτο ὡς ἓνας αἰρετικός², ἐνῶ στοὺς ρωμαιοκαθολικοὺς κύκλους πολὺ πρόσφατα ἐμφανίστηκε ἓνα σχετικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ ἔργα του³.

Ἔτσι αὐτὰ βέβαια δὲν θὰ ἦταν ἀρκετὰ γιὰ νὰ ἐξηγήσουν τὴν διάχυτη παρεξήγηση, γιὰ τὴν ὁποία κάναμε λόγο, ἐὰν ταυτόχρονα δὲν μᾶς βάραιναν καὶ οἱ συνέπειες μιᾶς παμπάλαιας καχυποψίας τῆς Δύσης γιὰ ὅλο τὸν βυζαντινὸ κόσμο, ἡ ὁποία παραδόξως κυριαρχοῦσε καὶ σὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρωπισμοῦ. Ἐπιρρασμένοι ἀπὸ αὐτὴν τὴν παρεξήγηση, οἱ δυτικοὶ ἀναγνώρισαν μὲν ὅτι ὁ βυζαντινὸς κόσμος καὶ πολιτισμὸς ἦταν ὑπεύθυνος γιὰ τὴν μετάδοση τῆς γνώσης τῶν κειμένων τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, ὡστόσο, τὸν κατηγόρησαν ὅτι εἶχε ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τὴν παράδοσή του⁴. Συνακόλουθα, ἡ μακραίωνη περίοδος ποὺ χω-

2. Εἶναι π.χ. ἐνδεικτικὸς ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο παρουσιάσθηκε στὴν *Patrologia Graeca* Ὁ Βίος τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ γραμμένος ἀπὸ τὸν πατριάρχη Φιλόθεο (τοῦ ὁποίου ἡ μετάφραση εὑρίσκεται σὸ τέλος αὐτοῦ τοῦ τόμου): «Ἀρχικὰ εἶχαμε ἀποφασίσει νὰ ἀποκλείσουμε αὐτὰ τὰ στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὴν ζωὴ καὶ τὶς ἀπόψεις τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ. Ὅμως, ὕστερα ἀπὸ μακρὰ σκέψη, ἀλλάξαμε γνώμη, παρακινημένοι κυρίως ἀπὸ τοὺς λόγους ποὺ τώρα θὰ ἐκθέσουμε στὸν ἀναγνώστη, σίγουροι ὅτι θὰ συμφωνήσει μαζί μας: 1ον: Ἡ αἴρεση τῶν Παλαμικῶν (sic) ποὺ ἦδη ἐδῶ καὶ πολλοὺς αἰῶνες ἐκδήλωσε τὸν παραλογισμό της, εἶναι ἓνα ἱστορικὸ δεδομένο καὶ κατὰ κανένα λόγο δὲν πρέπει νὰ φοβόμαστε πὼς μπορεῖ νὰ ἀποβεῖ ἐπικίνδυνη γιὰ κάποιον, κυρίως ἀπὸ τὴν στιγμή ποὺ ἄνθρωποι σημαντικοὶ καὶ ἅγιοι, τῶν ὁποίων τὰ γραπτὰ δημοσιεύσαμε ἢ θὰ δημοσιεύσουμε, ἀνέλαβαν τὸ καθήκον νὰ τὴν ἀναρέσουν. 2ον: Καθιστώντας τὴν γνωστὴ, δὲν ἀφαιρεῖται τίποτε ἀπὸ τὸ στέμμα τῆς Ἐκκλησίας. Ὅντως, θέτοντας στὴν διάθεση ὅλων τὰ ἐπιχειρήματα μιᾶς τόσο ἄθλιας αἵρεσης, ἐσορτάζουμε τὸν θρίαμβο τῆς Ἐκκλησίας ἐπ' αὐτῆς. Τέλος, 3ος λόγος –καὶ ὁ πλέον σημαντικὸς– εἶναι ὅτι ἐκεῖνος ὁ σοφώτατος Ἐπίσκοπος, ὁ ὁποῖος συχνά, σχεδὸν μᾶς κρατοῦσε ἀπὸ τὸ χέρι στὶς ἐργασίες μας, μᾶς συμβούλευσε νὰ δημοσιεύσουμε αὐτὰ τὰ στοιχεῖα. Κάτι ποὺ βέβαια δὲν θὰ ἠθελε νὰ συμβεῖ, ἐὰν πίστευε πὼς θὰ ἦταν ἔστω καὶ κατὰ λίγο ἐπικίνδυνο. Ἀλλ' ὅμως τὰ δημοσιεύουμε μόνον στὰ ἑλληνικά, διότι δὲν ἀποτελοῦν μέρος τῆς ὀρθόδοξης παράδοσης, ἡ ὁποία ἐπαναβιώνει στὰ βιβλία μας». Δὲν ὑπάρχει οὔτε μία λέξη σ' αὐτὸ τὸ σύντομο κείμενο ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ μείνει ἀναπάντητη.

3. Ὑπ' αὐτὴν τὴν ὀπτική πολὺ χρήσιμη εἶναι ἡ ἀνάγνωση τοῦ ἄρθρου τοῦ D. STIERNON, «Bulletin sur le palamisme», *Revue des Études Byzantines* 30 (1972), σσ. 231-341: ἐκτενὴς καὶ ἐξισορροπημένη ἀνάλυση τῆς παλαμικῆς βιβλιογραφίας, τὴν ὁποία συνιστοῦμε στὸν ἀναγνώστη. Αὐτὴ μπορεῖ νὰ συμπληρωθεῖ, σχετικὰ μὲ τὰ πρόσφατα ἔτη μὲ ἐκείνη τοῦ Ἰ. Σπιτέρη, (SPITERIS Y., *La teologia bizantina nei secoli XIII kad XIV*, σσ. AA.VV. *Storia della teologia nel Medioevo*, Piemme, Casale Monferrato 1966, τόμ. 3).

4. Μία ἀπὸ τὶς πλέον παλαιᾶς μαρτυρίες αὐτῆς τῆς προκατάληψης εὑρίσκεται σὲ μία ἐπιστολὴ τοῦ Φραντσέσκο Πετρόγρη (*Lettere famigliari* XVIII, 2), ὅπου ἀπέτρεψε μία νεαρὴ κυ-

ρίξει τη φάση της τελευταίας άνθησης της αρχαίας εποχής (τόν 2ο αί. μ.Χ., ἐφ' ὅσον ἀναφερόμαστε στὸν Πλούταρχο) ἀπὸ τὴν πώση τῆς Κωνσταντινούπολης στὰ χέρια τῶν Σταυροφόρων πρῶτα (1204) καὶ τῶν Τούρκων ἔπειτα (1453), σημαδεύτηκε ἀνεξίτηλα ἀπὸ τὴν δυτικὴ προκατάληψη ποὺ ἐπὶ αἰῶνες συνέχισε νὰ μὴν ἀναγνωρίζει ὅτι ἡ Κωνσταντινούπολη, πάνω ἀπὸ μία χιλιετία, ὑπῆρξε ἡ πρωτεύουσα τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας (ἢ τουλάχιστον τοῦ τμήματος ποὺ τῆς εἶχε ἀπομείνει) καὶ ὄχι μίας σκοταδιστικῆς καὶ συντηρητικῆς βαλκανικῆς ἡγεμονίας. Αὐτὴ ἡ παλαιὰ προκατάληψη δὲν ἄφησε ἀνεπηρέαστους ἀκόμη καὶ τοὺς ἀνθρωπιστές, ἐκείνους δηλαδὴ ποὺ ἤθελαν νὰ εἶναι οἱ πρωτεργάτες στὴ γνώση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας καὶ γραμματείας, καθὼς ἐφθασαν στὸ σημεῖο νὰ λησμονήσουν ὅτι οἱ δυτικοὶ ἔχουν εὐθύνη ὄχι μικρότερη ἐκείνης τῶν Τούρκων σχετικὰ μὲ τὸ τέλος τῆς Αὐτοκρατορίας. Ἔτσι, κατέληγαν νὰ ἀρνοῦνται ὅτι ἡ βυζαντινὴ παράδοση ἦ καλύτερα ἢ ρωμείκη, δηλαδὴ *ρωμαϊκὴ* –ὅπως ἔλεγαν στίς ἀκτὲς τοῦ Βοσπόρου– δὲν ἦταν ἄλλο παρὰ ἡ συνεπὴς συνέχεια τῆς ἀρχαίας παράδοσης εἴτε σὲ πολιτικὸ ἐπίπεδο εἴτε σὲ πολιτισμικὸ καὶ ἰδεολογικὸ καὶ μάλιστα καθ' ὅλη τὴ διάρκειά τῶν χιλιῶν ἐτῶν, ὅταν ἡ Δύση θεωροῦσε ὀριστικὰ τελειωμένο τὸ ἱστορικὸ σχῆμα τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ ἴδια ἡ Ἀναγέννηση, ἐνῶ ἀπὸ μία ἄποψη ἐξιδανίκευσε τὴν ἀρχαιότητα ὡς κῶσμο ἀπλησίαστης τελειότητος ἀλλὰ ἀνεπίστρεπτα μακρινό, ἀπὸ τὴν ἄλλη δὲν ἀναγνώρισε ὅτι ἐμεῖς οἱ Δυτικοὶ ἀποτελοῦμε τὴν συγκεκριμένη ἱστορικὴ διάστασή της καὶ τὴν χρονικὴ συνέχεια της⁵.

Βέβαια εἶναι δύσκολο γιὰ μᾶς τοὺς Δυτικοὺς νὰ ἀντιληφθοῦμε, ὅτι ὅταν στὴν Ἰταλία ἔβγαιναν ἀπὸ τὸν Μεσαίωνα γιὰ νὰ πλησιάσουν στὴν νεωτερικότητα, στὴν Κωνσταντινούπολη ἀντίθετα συνέχιζαν νὰ σκέπτονται ὅτι ζοῦν ἀκόμη –ἂν καὶ μὲ τὶς ἀλλαγὲς ποὺ ἐπιβλήθηκαν ἐδῶ καὶ αἰῶνες– στὸν ἴδιο ἑλληνικὸ καὶ ρωμαϊκὸ κόσμο. Δυτικὰ τῆς Ἀδριατικῆς, ὁ κόσμος αὐτὸς φαινόταν ὅτι εἶχε ἐκλει-

ρία, ἡ ὁποία ἤθελε νὰ μάθει ἑλληνικά, νὰ μεταβεῖ στὴν Κωνσταντινούπολη, ὑποδεικνύοντάς της ἀντίθετα νὰ ἐπισκεφθεῖ τὴν Καλαβρία. Ἄλλωστε, ὁ Πετράρχης εἶχε μάθει τὰ ἑλληνικά ἀπὸ τὸν Βαρλάμη τῆς Σεμινάρας: τὸν ἴδιο ἄνθρωπο, τὸν ὁποῖον εἶχε ἀνικροῦσει ἐπὶ μακρὸν ὁ Παλαμᾶς.

5. Ἐνας γνωστός ἑλληνιστής, ἀπὸ τὸν ὁποῖον εἶχα ζητήσει μία πρώτη ἀνάγνωση αὐτῆς τῆς μετάφρασης γιὰ νὰ ἔχω καὶ μία σχετικὴ γνώμη, μοῦ ἀπάντησε ὅτι δὲν ἤξερε τί νὰ μοῦ πεῖ, διότι ἡ γλῶσσα τοῦ Παλαμᾶ «δὲν εἶναι ἑλληνικά». Πρέπει νὰ πῶ –καὶ ὁ ἐξαίρετος φίλος νὰ συγχωρήσει τὴν εὐλικρίνειά μου– ὅτι στὰ λόγια του συνεχίζεται νὰ ἐκφράζεται ἡ παλαιὰ προκατάληψη περὶ τῆς ἀρχαίας σὲ βάρος τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ ἑλληνικὴ παιδεία ἐξέλειπε μαζὶ μὲ τὴν εἰδωλολατρία. Εἶναι τὸ ἴδιο μὲ τὸ νὰ θεωρήσει κάποιος ὅτι σήμερον στὴν Ἑλλάδα δὲν μιλοῦν ἑλληνικά.

ψει ἐδῶ καὶ μία χλιετία. Ὅποιος θέλει νὰ πειστεῖ, ἀρκεῖ νὰ ἐπισκεφθεῖ τὴν Μονὴ τῆς Χώρας στὴν Κωνσταντινούπολη, τῆς ὁποίας τὰ ἐξάισια ψηφιδωτὰ ποὺ κατασκευάσθηκαν στὴν ἀρχὴ τοῦ 14ου αἰ., ὄχι μόνον διατήρησαν ἀλλὰ καὶ ἀναβίωσαν εἰκαστικά θέματα, τὰ ὁποῖα εἶναι ἴδια μὲ ἐκεῖνα τῆς Ραβέννας, καὶ δὲν ἔχουν καμμία ὁμοιότητα μὲ τὶς ζωγραφικὲς παραστάσεις μετὰ τὸν Τζιότο ἢ μὲ τὶς γοθθικίζουσες ποὺ ζωγράφιζαν ἐκεῖνα τὰ χρόνια στὴν Ἰταλία. Ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς ἀνήκει στὴν ἴδια ἱστορικὴ περίοδο μὲ τὴ δημιουργία τῶν ψηφιδωτῶν αὐτῶν –τὴ λεγόμενη «Ἀναγέννηση τῶν Παλαιολόγων»– καὶ θὰ μπορούσε ἀληθινὰ νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἓνας στοχαστὴς πλησιέστερα, ἂν ὄχι στὸν Πλάτωνα καὶ στὸν Ἀριστοτέλη, τουλάχιστον στὸν Πλωτῖνο καὶ στὸν Βασίλειο Καισαρείας, παρὰ στὸν Θωμᾶ τὸν Ἀκινάτη ἢ στὸν Ντουνς Σκῶτο. Τὴν προκλητικὴ αὐτὴ θέση, κατὰ κάποιον τρόπο, θέλουμε νὰ ὑποστηρίξουμε στὶς σελίδες αὐτές.

Ἄλλὰ οἱ λόγοι γιὰ τοὺς ὁποίους ἡ σκέψη τοῦ Παλαμᾶ εἶναι ἀκόμη σχεδὸν τελειῶς ἄγνωστη στὴ Δύση, δὲν εἶναι μόνον αὐτοί. Σ' αὐτοὺς προστίθεται καὶ ἡ δυσκολία τῶν κειμένων του, τῶν ὁποίων ἡ ἀνάγνωση εἶναι σχεδὸν πάντοτε δυσχερής, εἴτε ἐπειδὴ ὅλα σχετίζονται μὲ αὐστηρὰ θέματα θεολογικῆς καὶ δογματικῆς φύσεως, εἴτε ἐπειδὴ ἔχουν μία ἀντιρρητικὴ τοποθέτηση –ἀπολύτως, ἄλλωστε, συνηθισμένη στὴν ἑλληνικὴ πατερικὴ παράδοση– γεγονός τὸ ὁποῖο ἐκ πρώτης ὄψεως μᾶς ὠθεῖ ἴσως νὰ θεωροῦμε ὅτι παρουσιάζονται μπροστά μας ἀπλῶς ἱστορικὰ στοιχεῖα καὶ ὄχι κάτι σαφῶς φιλοσοφικό. Γι' αὐτὸ εἶναι προφανές ὅτι σὲ ἓναν κόσμον, ὅπως αὐτὸς τῆς σύγχρονης φιλοσοφίας, ὅπου τὰ ἔργα πολλῶν στοχαστῶν, κυρίως τοῦ Μεσαίωνα, συνεχίζουν νὰ εἶναι ἀκόμη καὶ σήμερα γνωστὰ μὲ ἕμμεσο μόνον τρόπο, εἶναι πραγματικὰ δύσκολο νὰ γίνῃ ἀντιληπτὴ ἡ ἐπικαιρότητα καὶ ἡ σπουδαιότητα τῶν ἔργων ἑνὸς φιλοσόφου, ὅπως τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, καθὼς δὲν προσφέρουν τίποτε σὲ μία φιλοσοφία κλεισμένη στὸν ἑαυτὸ της, ἐφ' ὅσον αὐτὴ ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴ θεολογία, ἀπὸ τὶς μαρτυρίες τῶν Γραφῶν καὶ τῆς πατερικῆς παράδοσης. Ἄλλ' ὅμως, ἂν καὶ δὲν ἀφαιροῦμε τίποτε ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ καὶ θεολογικὴ σημασία τῶν ἔργων τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, πιστεύουμε ὅτι εἶναι ἀνάγκη σήμερα νὰ ἀρχίσουμε τὴν ἐνασχόλησή μας μὲ αὐτὰ, ἔχοντας ὑπ' ὄψην ὄχι μόνον τὴν ἱστορικὴ τους ἀξία, ἀλλὰ καὶ τὸ φιλοσοφικὸ τους περιεχόμενο. Πράγματι, στὰ ἔργα τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ ἐμπεριέχονται καὶ διατυπώνονται μὲ ὑποδειγματικὴ σαφήνεια οἱ ἀρχές ἐκεῖνες, ποὺ μᾶς φαίνονται πολυτιμότες, μᾶλλον ἀναντικατάστατες, γιὰ νὰ ἀντιμετωπισθοῦν ζητήματα, τὰ ὁποῖα σήμερα εἶναι ἐξαιρετικῆς ἐπικαιρότητας, ἀκόμη καὶ γιὰ ὅποιον ἀγνοεῖ ἢ ἀρνεῖται ὀλοκληρωτικὰ τὴν σημασία τῶν θεολογικῶν θεμάτων στὴν ἱστορία τῆς διανόησης.

Βέβαια, πολλές από τις προκαταλήψεις στις οποίες αναφερθήκαμε προηγουμένως, έδω και δεκαετίες πλέον παραμερίζονται εξαιτίας μεγάλων αλλαγών στην παιδεία μας, αλλά και ευρύτερων πολιτισμικών ανατροπών⁶. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι τὰ αποτελέσματά τους δεν βαραίνουν ακόμη επάνω μας άρνητικά. Θα είμαι ριζοσπαστικός, με κίνδυνο να φανώ πάλι προκλητικός: κατά την γνώμη μου, ό Γρηγόριος Παλαμάς για την σύγχρονη φιλοσοφία είναι ένας συγγραφέας έξ ίσου ουσιαστικός με όλους εκείνους τούς μεγάλους που καταλαμβάνουν έκτενη κεφάλαια στην ιστορία τής φιλοσοφίας. Και μάλιστα, με την διαφορά ότι ενώ ή σκέψη αυτών τών τελευταίων επί αιώνες ήταν καθοριστική σε όλη την δυτική παράδοση, την σκέψη του Γρηγορίου Παλαμά, ή οποία έπηρέασε βαθύτατα, άμεσα ή έμμεσα, την θεολογία τής ανατολικής Ευρώπης, πρέπει ακόμη να την αποκωδικοποιήσουμε και να την μεταφράσουμε, εάν θέλουμε να αρχίσει να μεταδίδει και σε έμας εκείνο που έχει να μάς πει.

Η πρόσληψη τής σκέψης του Γρηγορίου Παλαμά μπορεί να αποβεί γόνιμη κυρίως ως προς ένα ιδιαίζον πρόβλημα τής δυτικής φιλοσοφίας. Πράγματι, ή δυτική φιλοσοφία, κυρίως από την στιγμή που σημαδεύτηκε ριζικά από τις επιτυχίες τής έπιστήμης, δεν μπόρεσε να λύσει ένα θεμελιώδες πρόβλημα, ίσως πριν καν τó θέσει: πρόκειται για τó πρόβλημα τής σχέσεως μεταξύ *λογικής* και *ήθικης*, μεταξύ «καθαρού και «πρακτικού» λόγου, μεταξύ φιλοσοφίας και θρησκείας, μεταξύ έπιστημών και τών καθημερινών πράξεων του καθενός μας. Αναμφίβολα, ό έπιστημονισμός του 17ου αι. γεννήθηκε από μία πολεμική ενάντια στον άριστοτελισμό και στον σχολαστικισμό: κανένας όμως δεν ξεκινά μία πολεμική σε κάποιον εάν δεν συμερίζεται τουλάχιστον όρισμένες κοινές θέ-

6. Δεν είναι δυνατόν να άποσιωπηθεί τó γεγονός ότι τὰ έργα του Παλαμά άρχισαν να γίνονται γνωστά στην Δύση στην διάρκεια του 20ου αιώνας, χάρις στους Ρώσους θεολόγους τής Διασποράς. Οί μελετητές αυτοί τής Όρθοδοξίας ήσαν οί Ρώσοι μετανάστες κυρίως στην Γαλλία, ύστερα από την επικράτηση τής Όκτωβριανής Έπανάστασης (σχετικά με αυτό βλ. ZERNOV N., *La rinascita religiosa russa del XX Secolo*, La Casa della Matriona, Milano 1978). Δεν ύπάρχει, άλλωστε, άμφιβολία ότι τó τέλος του ψυχρού πολέμου θα έπρεπε να συνδράμει στο ξανά-νοιγμα τής πολιτισμικής συζήτησης μεταξύ τής όρθόδοξης, τής ρωμαιοκαθολικής και τής προτεσταντικής παράδοσης. Σήμερα αυτό δεν είναι πλέον μόνο ένα γενικό πρόβλημα παιδείας, αλλά είναι ιδιαίζόντως και πολιτικό ζήτημα, από την στιγμή που ή πτώση του τείχους του Βερολίνου και ή πρόσφατη είσοδος στην Ευρωπαϊκή Ένωση πολλών κρατών τής ανατολικής Ευρώπης, έθεσαν τέλος σ' εκείνην την άποξένωση μεταξύ Δύσεως και Ανατολής, ή οποία προκαλούνταν πρώτα από την κυριαρχία τής όθωμανικής αυτοκρατορίας και έπειτα από τόν χωρισμό μεταξύ τής Δύσεως και τών χωρών του ύπαρκτου σοσιαλισμού.

σεις. Τὰ ἔργα τοῦ Παλαμᾶ γράφτηκαν σχεδὸν ὅλα σὲ ἀντιπαράθεση πρὸς τὴν δυτικίζουσα τάση ποὺ διαδιδόταν τότε στὴν ἑλληνικὴ παιδεία τῆς ἐποχῆς του, συνεπῶς καὶ πρὸς τὶς ἀρχὲς τοῦ σχολαστικισμοῦ. Πιστεύω ὅτι σήμερα μία ἀπὸ τὶς βασικὲς ἀξίες τῶν ἔργων τοῦ Παλαμᾶ, εἶναι ἡ βοήθεια ποὺ μᾶς δίνει στὸ νὰ δοῦμε πῶς οἱ ἐπιτυχίες τῆς μετὰ τὸν Γαλιλαῖο ἐπιστήμης καὶ συνακόλουθα τῆς δυτικῆς φιλοσοφίας ἀπὸ τὸν Καρτέσιο ὡς τὸν Κάντ, προέρχονται ἀκριβῶς ἀπὸ ἐκεῖνο ποὺ ὁ Παλαμᾶς δὲν συγχωροῦσε στὸ φιλοδυτικὸ ρεῦμα τῶν βυζαντινῶν λογίων, καθοδηγούμενο πρῶτα ἀπὸ τὸν Βαρλαάμ τὸν Καλαβρὸ καὶ ὕστερα ἀπὸ τὸν Πριλαπινὸ Ἀκίνδυνο: δηλαδὴ ἀπὸ τὴν μὴ ἀναγνώριση τῆς ἀναγκαίας συσχέτισης μεταξὺ ἐνέργειας καὶ οὐσίας. Στὴν πραγματικότητα, ἐκεῖνο ποὺ οἱ δυτικοὶ ποτὲ δὲν συγχώρησαν στὸν Παλαμᾶ εἶναι ὅτι νίκησε – ἂν καὶ μόνον στὴν ἀνατολικὴ Εὐρώπῃ– σ’ αὐτὴ τὴ μάχη ἐναντία στὸν δικό τους τρόπο σκέψεως. Ἐνῶ οἱ φιλολατῖνοι ἐπέμεναν νὰ λέγουν ὅτι ἄκτιστη καί, συνεπῶς, θεϊκὴ εἶναι μόνον ἡ οὐσία τοῦ Θεοῦ, ὁ Παλαμᾶς ἐπανέλαβε χίλιες φορὲς πῶς καὶ ὅλες οἱ θεϊκὲς ἐκδηλώσεις στὴν κτίση εἶναι ἄκτιστες καί, συνεπῶς, ἄμεσα θεϊκὲς. Μὲ ἄλλα λόγια, οἱ ἐνέργειες τοῦ Θεοῦ, ὅπως φανερώνονται στὸν κόσμον, εἶναι ἀκόμη μέρος τοῦ Θεοῦ καὶ ὄχι τοῦ κόσμου. Συνακόλουθα, οἱ ἐνέργειες εἶναι συσχετίσεις τῆς οὐσίας, τόσο ἀναγκαῖες, ὥστε ἡ θεία οὐσία, χωρὶς αὐτές, θὰ ἐστερεῖτο ὅλων τῶν ιδιοτήτων της: ἀκόμη καὶ τοῦ εἶναι. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ ἄρνηση τῆς ἐτερότητας τῆς ἐνέργειας ἀπὸ τὴν οὐσία σημαίνει ἄρνηση καὶ τῆς πραγματικότητος τοῦ κάθε ὄντος. Συνεπῶς, ἡ ἀπολυτοποίηση τῆς οὐσίας δὲν εἶναι ἄλλο παρὰ μία μορφή μηδενισμοῦ.

Βέβαια, θὰ ρωτοῦσε κάποιος ποιὰ σχέση μπορεῖ νὰ ὑπάρχει μεταξὺ ἐνὸς ἐξαιρετικὰ ἐπιστημολογικοῦ καὶ γνωσιολογικοῦ προβλήματος, ὅπως ἐκεῖνο μεταξὺ λογικῆς καὶ ἠθικῆς ἀπὸ τὴν μία πλευρὰ, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἐνὸς θέματος θεολογικοῦ, δηλαδὴ ὅ,τι ἀκριβῶς ἀντιμετώπισε ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς, τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ φαίνεται τελείως θεολογικὸ καὶ «βυζαντινόν». Ὅλη αὐτὴ ἡ εἰσαγωγή, ἄλλωστε, προσπαθεῖ νὰ ἀπαντήσῃ σὲ αὐτὸ τὸ ἐρώτημα.

Ὅμως, καλὸ εἶναι νὰ θυμηθοῦμε ἀμέσως κάτι ποὺ μπορεῖ νὰ φαίνεται εὐνόητο: τὸ γεγονός ὅτι ὁ Παλαμᾶς εἶναι ἓνας συγγραφέας οὐσιαστικὸς γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας, δὲν ἀποκλείει βέβαια πῶς μπορεῖ νὰ εἶναι ἐξίσου σημαντικὸς καὶ γιὰ τὴν ἱστορία τῆς διανόησης⁷. Γιὰ τὸ λόγο αὐτό, ὅταν μελετᾶμε

7. Ἀκριβῶς γι’ αὐτό, ἂν καὶ ἀναμφίβολα ἦταν ἡ φιλοσοφικὴ σημασία τοῦ Παλαμᾶ ποὺ με ὤθησε νὰ ὑπομείνω τὸν μεγάλο κόπο νὰ μεταφράσω πολλὰ κείμενά του, θεώρησα ἀναγκαῖο νὰ

τὰ ἔργα του, δὲν πρέπει νὰ τρομάζουμε οὔτε ἀπὸ τὴν ἀκριβεία μὲ τὴν ὁποία, γιὰ νὰ ἀποδείξει τὶς θέσεις του, χρησιμοποιεῖ πρῶτα τὶς μαρτυρίες ἀπὸ τὴν Ἁγία Γραφή, καὶ ἔπειτα ἀπὸ τὴν πατερικὴ παράδοση, οὔτε ἀπὸ τὸν ἀντιρρητικὸ τόνο πού ἔχουν τὰ κείμενά του. Κυρίως, ὅμως, καὶ κατὰ δεύτερο λόγο, πρέπει νὰ βάλουμε τὴν σκέψη του νὰ λειτουργήσῃ καὶ στὴν ἐποχὴ μας; καὶ αὐτὸ ὄχι μόνον εἶναι πολὺ πιὸ δύσκολο, ἀλλὰ ἴσως μέχρι σήμερα οὔτε κἂν δοκιμάσθηκε ἀπὸ κάποιον διεξοδικὰ καὶ σὲ βάθος⁸.

Καὶ βέβαια, χωρὶς αὐτὴν τὴν δεύτερη προϋπόθεση, ποτὲ δὲν θὰ ἀναλάβω-να τὸ γιγάντιο ἔργο μετάφρασης τῶν κειμένων, τὰ ὁποῖα παρουσιάζονται ἐδῶ (σὲ πολλὰ μάλιστα ἀπὸ αὐτὰ δὲν ὑπῆρχε καμία μετάφραση σὲ κάποια δυτικὴ γλῶσσα) καὶ νὰ διατρέξω τοὺς κινδύνους πού ἐπισύρει μία προσπάθεια ὅπως αὐτή, καθὼς δὲν εἶμαι ἱστορικὸς τῆς Ἐκκλησίας οὔτε τῆς φιλοσοφίας οὔτε μελετητῆς τῆς βυζαντινῆς γραμματείας. Γιατί τὸ ἀνέλαβα τότε, ἀφοῦ ὅσοι εἶχαν καλύτερες προϋποθέσεις γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσουν τὸ ἔργο τοῦ Παλαμᾶ, ποτὲ δὲν τόλμησαν μία μετάφραση, ἢ ὁποία στὰ μάτια τοὺς φαινόταν πολὺ ἀπαιτητικῆ⁹;

κοινοποιήσω τὴν ἔκδοση αὐτοῦ τοῦ τόμου σὲ κάποιον πού θὰ μπορούσε νὰ ἀναγνωρίσει, κατὰ τρόπο ἅς τὸν ὀνομάσουμε ἐπίσημο, τὴν σημασία τοῦ ἔργου του ὄχι μόνον γιὰ τὴν Ἑλληνορθόδοξο Ἐκκλησία, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν Ρωμαιοκαθολικὴ. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν παραδοχὴ προέρχονται οἱ ἐπιστολὲς τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Βαρθολομαίου καὶ τοῦ Καρδινάλιου καὶ Ἀρχιεπισκόπου τοῦ Μιλάνου Κάρλο Μαρτίνι, δημοσιευμένες ὡς εἶδος προμετωπίδος τῶν κειμένων.

8. Τουλάχιστον στὴν Δύση. Ἀντίθετα, στὴν Ἀνατολὴ οἱ ἐξαιρέσεις δὲν λείπουν. Ἐκείνη πού φαίνεται ὡς σημαντικότερη –ἀλλὰ ἢ σημασία της μέχρι τώρα παραμένει ἄγνωστη– εἶναι τὰ γραπτὰ τοῦ Πάβελ Φλορένσκυ, ὁ ὁποῖος ἴσως ἦταν ὁ μοναδικὸς νεότερος φιλόσοφος –καὶ ἐπιστήμων– πού ἀνέπτυξε μὲ συνέπεια τὶς παλαμικὲς προϋποθέσεις τῆς ὀρθόδοξης παράδοσης στὴν κατεύθυνση μιᾶς συνακόλουθης ἐπιστημολογίας. Ἄλλωστε, ὅλη ἡ ρωσικὴ παιδεία τοῦ δεκατοῦ ἐνάτου αἰῶνος, θὰ ἦταν ἀκατανόητη, ἐάν παραβλέπονταν τὰ βασικὰ δεδομένα αὐτῆς τῆς παράδοσης.

9. Πρέπει νὰ πῶ ὅτι γιὰ πολλὰ χρόνια ἔφαχνα κάποιον πού θὰ ἠθελε νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ αὐτὴν, ἀλλὰ χωρὶς ἀποτέλεσμα οὔτε μεταξὺ τῶν μελετητῶν τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου οὔτε μεταξὺ τῶν ὄχι πολλῶν ὀρθοδόξων πού ζοῦν στὴν Ἰταλία. Θεωρῶ χρήσιμο, μακριὰ ἀπὸ κάθε σχετικὴ ἀξιολόγηση, νὰ μεταφέρω ἐδῶ ἓνα σύντομο περιστατικὸ πού μοῦ συνέβη ὅταν εἶχα ἤδη ἀρχίσει τὴν μετάφραση αὐτῶν τῶν κειμένων. Μοῦ εἶχαν πεῖ ὅτι σὲ μία ἰταλικὴ πόλη ὁ ὑπεύθυνος τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας θὰ μπορούσε νὰ μοῦ ὑποδείξει κάποιον, ὁ ὁποῖος θὰ συνεργαζόταν στὴν μετάφραση. Ὅταν τοῦ τηλεφώνησα, ὁ καλὸς ἱερέας νόμισε ὅτι σκόπευα νὰ τοῦ ἀποσπάσω χρήματα (τὸ μοναδικὸ πρᾶγμα πού δὲν εἶχα ἀνάγκη, ἀπὸ τὴν στιγμή πού εἶχα ἤδη συμφωνήσει μὲ ἕναν ἐκδότη), προσθέτοντας συνάμα ὅτι στὸ παρελθὸν εἶχε ξοδέψει ἀρκετὰ γιὰ νὰ μεταφράσει κείμενα πού κανένας δὲν εἶχε διαβάσει. Καὶ ὅτι τελικὰ στὸν κόσμον πού ζοῦμε, δὲν κατάφερε νὰ δεῖ ποιὸν θὰ ἐνδιέφερε ἢ μυστικὴ θεολογία τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ ... Ἐλπίζω ἐκ βάθους καρδίας ὅτι ἡ ἔκδοση αὐτῆς τῆς μετάφρασης θὰ ἀποδείξει ὅτι κάνει λάθος. Πράγματι, εἶναι καιρὸς

Πρέπει άμέσως νά άπαντήσω σ' αυτό τό έρώτημα, άπό την στιγμή πού όπως είπα, έγώ δέν είμαι ούτε ίστορικός ούτε έλληνιστής ούτε βυζαντινολόγος, παρ ό ένας ... ψυχαναλυτής: και αυτό θα μπορούσε νά προκαλέσει στον άναγνώστη, πέρα άπό μία φυσιολογική έκπληξη και κάποια δικαιολογημένη καχυποψία. Μέν αυτό βέβαια δέν θέλω νά πώ ότι μεταξύν τών έργων του Γρηγορίου Παλαμά και της ψυχανάλυσης ύπάρχει κάποια άμεση σχέση¹⁰. Ύπάρχουν βέβαια πολλές, αλλά όλες περνούν μέσα άπό τό γεγονός ότι σήμερα ή γνώση του Παλαμά μάς είναι άναγκαία, έν θέλουμε νά έννοοΰμε την έπιστήμη και την σχέση της μέ την ήθική και την πράξη υπό όρους όχι σοφιστικούς, αλλά άποδείξιμους.

Σέ ό,τι, λοιπόν, μέ άφορά, συνάντησα για πρώτη φορά τό όνομα του Γρηγορίου Παλαμά πριν άρκετά χρόνια, όταν μελετούσα για λόγους πού έλάχιστα άφοροΰσαν την κύρια έργασία μου, την *Μυστική θεολογία της Άνατολικής Έκκλησίας του Βλαδίμηρου Λόσκυ*¹¹. Μέν έξαιρετική έκπληξη άντιλήφθηκα ότι τά χωρία του Παλαμά, στα όποια άναφερόταν ό Λόσκυ, έδιναν σε άπίστευτο βαθμό τή λύση πολύαριθμων δύσκολων θεωρητικών προβλημάτων, τά όποια έμπαιναν στην καθημερινή ψυχαναλυτική μου έργασία¹², κυρίως σε δύο ούσια-

οί δυτικοί νά πάψουν νά πιστεύουν ότι όλοι οί όρθόδοξοι είναι *όπισθοδρομικοί* άπό πλευράς παιδείας (έν και δυστυχώς μερικές φορές και αυτό είναι άλήθεια), και οί όρθόδοξοι ότι οί δυτικοί είναι μόνον βάρβαροι κερδοσκόποι (πού και αυτό, άλίμονο, είναι σχεδόν πάντοτε άλήθεια).

10. Οί καχυποψίες, βέβαια δέν είναι μόνον εκείνες τών μη ψυχαναλυτών έναντι τών ψυχαναλυτών, αλλά και εκείνες –για νά πούμε την άλήθεια πολύ πιό άρνητικές– πολλών ψυχαναλυτών έναντι όσων, όπως έγώ, πού δέν ίκανοποιούνται άπό τόν Φρόντ και τόν Λακάν, αλλά θέλουν νά βροΰν σε έναν συγγραφέα όπως ό Παλαμάς μία πολύτιμη βοήθεια και για την έργασία τους. Μία ευγενική συνάδελφος, όταν της μίλησα γι' αυτή τή μετάφραση, δέν μπόρεσε νά συζητήσει ένα τρανταχτό γέλιο, πού κάθε άλλο παρ ό θα ήθελα νά έρμηνεύσω!

11. Βλ. LOSSKY VLADIMIR, *Teologia (La) mistica della Chiesa d'Oriente*, La visione di Dio, Bologna: Il mulino, 1967. Ό Λόσκυ, όπως ό Μέγιεντορφ –ό άξιέπαινος πρώτος μεταφραστής στα γαλλικά τών *Τριάδων* του Παλαμά, πού έξεδόθησαν στη Λουβαίν τό 1959– ήταν μέλος εκείνης της παροικίας τών έξόριστων Ρώσων, οί όποιοι μετά την επανάσταση του 1917, είχαν βρει καταφύγιο στην Γαλλία και είχαν δημιουργήσει στο Παρίσι ένα σημαντικό κέντρο όρθόδοξων μελετών, τό Ίνστιτούτο του Άγίου Σεργίου, πού συνεισέφερε κατά πολύ στην γνωριμία της Δύσης μέ αυτή την παράδοση.

12. Σχετικά μέ αυτό τό σημείο ύποδεικνύω στον άναγνώστη τά βιβλία μου *Il tempo etico*, Biblioteca dell'immagine, Pordenone 1992, κυρίως τίς παραγράφους 351-3, 393, 413 και *La psicanalisi dopo la psicanalisi. Per una rifondazione etica della psicoterapia e "delle relazioni d' aiuto"*, Angeli, Milano 1999, pp. 130-4, 156-58. Είχα την εύκαιρία νά άναφερθώ στον Παλαμά και σε όρισμένα άρθρα, μεταξύν τών όποίων, «Demiourgikè. La scienza, la natura e noi», *Oikos* 9 (2000), σσ. 99-111. Ένα δικό μου μάθημα στο *Filiatone e logica triadica* εκδόθηκε στην σειρά «Arkhè», La Garangola, Padova.

στικά θέματα: από την μία πλευρά στην φύση της πατρότητας και από την άλλη, όπως ήδη έθιξα, στη σχέση μεταξύ επιστήμης και ηθικής. Γι' αυτό αφιερώθηκα άμέσως στην ανάγνωση των λίγων γραπτών του Παλαμά που υπήρχαν τότε στα ιταλικά¹³ και στα γαλλικά¹⁴, και έκτοτε το ενδιαφέρον μου δεν μειώθηκε καθόλου¹⁵.

Ἡ ψυχανάλυση ἀφ' ὅτου γεννήθηκε, σχετιζόταν πάντοτε καὶ ἐντονότατα μὲ τὸ πρόβλημα τῶν ὁρίων τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσεως. Πράγματι, ἡ ψυχανάλυση, ἐνῶ ἐξαρχῆς πιστεύει ὅτι λογικὴ τῆς βάσης εἶναι ἡ σύγχρονη ἐπιστήμη, συνάμα, καὶ πέρα ἀπὸ τὸ νὰ ἀποτελεῖ μία γενικὴ ἢ τυπικὴ γνώση, εἶναι μία πρακτικὴ. Συνεπῶς, ὡς διαφορετικὴ ἀπὸ τὶς παραδοσιακὲς ἢ καὶ σύγχρονες ἐπιστῆμες, οὐδέποτε μπόρεσε νὰ ἀποφύγει τὸ δύσκολο ἐρώτημα ποὺ σήμερα τίθεται ὄλο καὶ συχνότερα: δηλαδή, ποιά σχέση ὑπάρχει μεταξὺ ἐπιστήμης καὶ ἠθικῆς, θεωρώντας τὸ ἐρώτημα αὐτὸ σὰν κάτι ἔξω ἀπὸ τὴν ἐμπειρία τῆς. Ἐὰν εἶναι σαφές ὅτι αὐτὸ δὲν εἶναι καθόλου μόνον ψυχαναλυτικὸ πρόβλημα οὔτε κἂν μόνον ἐπιστημονικὸ, διότι εἶναι ἓνα θέμα πρωτίστως καὶ ριζικὰ φιλοσοφικὸ. Ἐὰν τὸ ἀγνοοῦμε, τότε τὸ κρατᾶμε ἄλυτο ἢ καταδικάζουμε τὴν ἐπιστήμη –καὶ μὲ αὐτὴν καὶ ἐκείνη τὴν ἐπιστημολογία ποὺ πιστεύει ὅτι δικαιολογημένα δὲν θέτει μεταφυσικὰ ἐρωτήματα– σὲ ἓνα εἶδος σοφιστείας, ποὺ δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ μία ἐκδοχὴ τοῦ σκεπτικισμοῦ.

13. Πρόκειται γιὰ μεταφράσεις ὄχι πάντοτε ἔγκυρες καὶ γιὰ ἐρμηνεῖες τῶν ἔργων τοῦ συχνὰ ἔμμεσες καὶ μονόπλευρες, ἀν ὄχι τελειῶς λαθεμένες. Στὴν πολυπλοκότητα τῶν ἔργων τοῦ Παλαμά καὶ στὸ πυκνότατο ὕφος τῶν γραπτῶν του ὀφείλονται ἐν μέρει οἱ ἀνεπάρκειες αὐτές.

14. Μόνον ἓνα κείμενο τοῦ Παλαμά, Ὁ διάλογος μεταξὺ ἐνὸς ὀρθοδόξου καὶ ἐνὸς Βαρολαμίτου, μεταφράσθηκε στὰ ἀγγλικά καὶ ὄχι καὶ στὶς δύο γλώσσες. Τὰ πλεόν διάσημα κείμενα τοῦ Παλαμά εἶναι ἀναμφίβολα *Οἱ λόγοι ὑπὲρ τῶν ἱερῶς ἡσυχάζοντων* –συνήθως ἀναφέρονται ἐν συντομίᾳ καὶ ἀποτελεσματικὰ μὲ τὸν ἀπόκρυφο τίτλο Τριάδες– χάρις καὶ στὴν μετάφραση ποὺ ἐπιμελήθηκε στὴν δεκαετία τοῦ '50 ὁ Μέγιεντορφ (*Defence des saints hésychastes*, Introduction, texte critique et notes par Jean Meyendorff, Spicilegium sacrum Lovaniense, Louvain 1959). Ἀπὸ αὐτὸ εὐρίσκονται μία μετάφραση ἀγγλική, μία γερμανικὴ καὶ μία –ἀποσπασματικὴ– ἰταλική: G. PALAMAS, *Difensa dei santi esicasti*, ὑπὸ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ R. d'Antiga, Messagero, Padova 1989).

15. Ὅμως, μόνον ὕστερα ἀπὸ μία ἐπίσκεψη στὴν πόλη τῆς ὁποίας ὁ Παλαμάς ὑπῆρξε Ἀρχιεπίσκοπος, στὴν Θεσσαλονίκη, μπόρεσα νὰ ἀποκτήσω τοὺς πέντε τόμους τῆς πρώτης καὶ μοναδικῆς πλήρους ἐκδόσεως τῶν *Συγγραμμάτων*, γιὰ νὰ ἐμβαθύνω στὴ γνώση τους. Ἄλλωστε, ὀρισμένα κείμενα τοῦ Παλαμά ἐμπεριέχονται στοὺς τόμους 150-1 τῆς *Patrologia* τοῦ Migne, ἀλλὰ εἶναι κυρίως κείμενα ἀπομονωμένα ἢ ἀποσπασματικὲς ἀνθολογίες, ἐξ αἰτίας τοῦ γεγονότος ὅτι ἐκδεδομένα κείμενα τοῦ Παλαμά ποὺ νὰ προέρχονται ἀπὸ τυπογραφεῖο τοῦ 19ου αἰ., ἦταν ἐλάχιστα.